

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александровская Е. Критерии социально-психологической адаптации детей к школе // Проблемы адаптации и гигиены детей и подростков / Под ред. Г.Н.Сердюковской, С.М.Громбаха. – М., 1983. – С. 35 – 37.
2. Безруких М.М., Ефимова С.П. Ребенок идет в школу: Уч. пособие для студентов высшего и среднего пед. уч.заведения. – М.: Издательский центр “Академия”, 2000. – 248 с.
3. Венгер Л.А. Шестилетние дети // Перемены. – 2000. – №1. – С.112-124.
4. Новикова В.П. Формирование элементарных математических представлений у детей дошкольного возраста // Актуальные вопросы подготовки детей к школе. – М.: АПН СССР, 1995. – С. 59-64.
5. Лидерс А.Г. Руководство к тесту Герхарда Витцлака “Диагностика уровня развития поступающих в начальную школу”. – М. – О., 1998. – 56 с.
6. Погуба Т.І. Особливості психолого-педагогічної адаптації молодших школярів до навчання в основній школі // Підготовка вчителя початкової школи в умовах нової парадигми. – К., 2004. – С.276-279.
7. Психологическая адаптация личности. Анализ. Теория. Практика / А.А.Реан, А.Р.Кудашев, А.А.Баранов. – С-Пб.: Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2006. – 479 с.
8. Тализина Н.Ф. Педагогическая психология: Учеб. для студ. сред. пед. учеб. заведений. – 3-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр “Академия”, 2003. – 288с.

УДК 37.02

І.І. Смагін

“ЗОВНІШНІ” ТА “ВНУТРІШНІ” ЧИННИКИ В ПРАКТИЦІ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ З ПРАВОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ У ХІХ СТОЛІТТІ

Аналізуються основні чинники, що суттєво вплинули на розвиток шкільних підручників з правознавства у ХІХ ст. Виокремлено три етапи у процесі підручникотворення з шкільних правових предметів у ХІХ ст.

Basic factors which have influenced to the development of School Textbooks of Science of Law in the XIX century are analyzed. Three stages of the process of Making School Textbooks of Science of Law in the XIX century are defined.

Проблеми сучасного підручникотворення у сфері шкільних суспільних предметів актуалізували пошуки так званих “зовнішніх” і “внутрішніх” чинників, що впливають на якість навчальної книги. Автори літератури з основ правознавства для вітчизняної середньої школи повинні враховувати цей вплив на результати своєї роботи. Оскільки шкільна правова освіта виникла та інтенсивно розвивалася у ХІХ ст., то аналіз тенденцій у підручникотворенні протягом цього історичного періоду буде плідним для історико-порівняльного аналізу в зазначеному контексті.

У вітчизняній педагогічній науці дослідження проблем шкільних суспільствознавчих предметів та відповідних підручників обмежувалося, як правило, історичними навчальними курсами (В.М. Бернадський, Л.П. Бущик, Ш.І. Ганелін, П.Д. Єрик, Ф.П. Коровкін, О.І. Пометун та ін.). Ми ж звертаємо увагу на правові навчальні предмети та на відповідні підручники, які спільно з історією формували світогляд людини і громадянина в процесі шкільного навчання. Саме до згаданих предметів у досліджуваному історичному періоді відносили шкільні курси обов’язків (“должностей”) людини і громадянина, правознавства і законодавства.

Проблеми шкільних правознавчих навчальних книг фрагментарно досліджені у контексті історії середньої освіти кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. у працях С.В. Рождественського та Г.К. Шміда, в публікаціях В.Г. Графського, О.І. Каменєва,

М.І. Карєєва, С.В. Кодана, В.М. Коровкіна, М.С. Лалаєва, К.Й. Малковського, В.М. Пристенського, О.Г. Станілавського, В.А. Томсінова. Але тенденції підручникотворення з правознавства, визначення основних його етапів та аналіз впливу різноманітних чинників на якість навчальної правової книги у ХІХ ст. залишилися поза увагою дослідників. Вирішенню цього завдання і присвячена наша стаття.

Аналіз педагогічної літератури з історії вітчизняної середньої освіти ХІХ ст. (Ш.І. Ганелін, Н.К. Гуркіна, Г.Є. Жураківський, М.С. Поліщук, Т.В. Сухенко, М.В. Чехов та ін.), з історії логіки та філософії (В.Ф. Асмус, В.О. Бажанов, І.М. Грифцова, І.О. Демірська, Е.В. Ільєнков, О.О. Маковельський, В.С. Шубінський та ін.) дає нам можливість виокремити основні чинники, вплив яких на підручникотворення з суспільствознавчих навчальних предметів був значимим протягом усього досліджуваного періоду. Серед них “зовнішні”: вплив на якість навчальних суспільствознавчих книг державної освітньої політики, пануюча ідеологія, стан розвитку правової науки, суспільний запит на правову освіту, поліграфічні можливості; та “внутрішні”: вплив на підручник методики навчання предмета, наявність визначених критеріїв до навчальної книги, літературний талант автора.

На нашу думку, з урахуванням зазначених основних чинників, шкільне підручникотворення з правових предметів у ХІХ ст. у своєму становленні та розвитку пройшло три етапи: 1804–1828 рр., 30-і р. ХІХ ст. – 1871 р., 1889 р. – до початку ХХ ст.

Щодо першого етапу, то його початок окреслений уведенням у 1804 р. Статуту навчальних закладів, який впроваджував у гімназіях викладання природного і народного права та політичної економії, а закінчення пов’язане зі скасуванням викладання правознавчих предметів у зв’язку з реорганізацією гімназій за новим гімназійним статутом від 5 грудня 1828 р. Теоретичною основою правознавчих шкільних курсів та відповідних навчальних книг на цьому етапі стали панівні в той час ідеї природного права. Підручником, який опредметнював у собі зовнішні виклики та відповідні часові внутрішні підходи, стала книга Олександра Петровича Куніцина “Право природне” [3].

Автор книги – відомий філософ і юрист першої половини ХІХ ст., який викладав ліцеїстам у Царському Селі суспільствознавчий курс у складі: логіки, психології, етики, права природного приватного, права природного публічного, права народного, права цивільного російського, політичної економії, фінансів [1: 140]. На відкритті ліцею в 1811 році О.П. Куніцин проголосив промову “Настанови вихованцям”, в якій розкрив сутність правової ліцейської освіти: “Здесь сообщены вам будут сведения, нужные для гражданина, необходимые для государственного человека, полезные для воина. Наука общежития есть первый предмет воспитания... Вам раскрыт будет состав гражданского общества; разбирая части сего многосложного здания, вы увидите, что ни подданные без повиновения, ни граждане без точного исполнения должностей своих, ни общество без единодушия членов его благоденствовать не могут...” [1: 141–145]. Фактично – це озвучені складові суспільствознавчої освіти на основі ідей природного права.

У своєму підручнику він акцентував увагу на тому, що природне право знаходиться в тісному зв’язку з етикою, політикою, позитивним правом, філософією позитивного права. Саме тому зазначені складові визначалися ним основою суспільствознавчої освіти [6: 204].

Аналіз тексту підручника О.П.Куніцина дає можливість ознайомитися з основними підходами до теорії навчальної книги з правознавства початку ХІХ ст. та зі змістовими складовими цього навчального предмета.

Структурно підручник складався з двох книг, у першій з яких характеризувалося чисте право в двох складових: безумовне право (головні джерела права, права людини від народження (право існування, право діяти, право досягати добробуту) та умовне право (похідні права, володіння, загальні положення про договори, окремі види договорів).

У вступі автор зауважує про дотримання ним вимог щодо розумного обсягу підручника та про авторське вирішення проблеми визначення та вживання правових понять і дефініцій, які не мали на той час усталеного перекладу російською мовою [3]. Тому значення навчальних понять автор наводить у глосарії в кінці другої частини книги.

Друга книга висвітлювала прикладне право, в межах якого автор у чотирьох частинах виклав поняття про загальне суспільне, про сімейне та про державне право. В частині книги, присвяченій державному праву, О.П. Куніцин відносно доступною мовою охарактеризував державне безумовне право (цілі держави, суспільний договір, договір підданства, законодавчу владу, виконавчу владу, судову владу тощо), державне умовне право (демократичний спосіб правління, аристократичний спосіб правління, монархічний спосіб правління), народне право (права народів у безумовному стані, права народів в умовному стані за умов: заволодінь, народних договорів, посольств, війн).

Відображаючи зміст навчального предмета, книга О.П. Куніцина є своєрідним зразком підручникотворення, у якому автор намагався дотримуватися певних принципів, які пізніше сформулював академік М.І. Фусс: писати підручник необхідно за обдуманим планом, викладати в ньому основи науки потрібно за сучасним станом її розвитку, текстовий матеріал навчальної книги необхідно подавати логічно обґрунтовано [7: 63].

Аналізуючи книгу О.П. Куніцина, зауважимо, що зміст і структура підручника певною мірою залежали від панівної методики навчання предмета. Оскільки у першій половині XIX ст. закріпилася методика навчання суспільствознавчих предметів, заснована на читанні підручника і репродукції учнями матеріалу в процесі бесіди на основі питань вчителя, то й навчальні книги з правознавства, в першу чергу, розроблялися як носії інформації з предмета. Саме тому основним критерієм якості навчальної книги був літературний талант автора, який міг зрозумілими словами, яскраво й образно, сформулювати складні абстрактні поняття.

Таким чином, на першому етапі основний “зовнішній” вплив на процеси творення навчальних книг здійснювали популярні в науці та в ідеології реформування системи державного управління ідеї природного права. Це відобразилося у навчальних предметах (природне приватне право, природне публічне право, народне право), і підручниках (наприклад, книга О.П. Куніцина). Зміст навчального курсу був переважно філософсько-правовим, тому підручники були складними для розуміння і значними за обсягом. Одні й ті самі навчальні книги використовувалися і в закладах середньої освіти, і у вищих навчальних закладах.

Після повстання декабристів природне право було остаточно виключене з навчальних програм закладів середньої освіти, а навчальні книги, побудовані на цій основі (О.П. Куніцина, І.П. Пніна) були заборонені.

Другий етап розвитку підручникотворення з правознавства був спричинений суспільним запитом на правову освіту в другій третині XIX ст. Це змусило владу впровадити в системі середньої освіти новий прикладний курс законознавства, який за структурою відповідав вітчизняній системі законодавства. Прикладом найбільш популярного підручника законознавства стала книга професора С.-Петербурзького університету М.Ф. Рождественського, яку 30 грудня 1848 року міністр народної освіти дозволив використовувати в навчальному процесі [5]. Відповідаючи вимогам затвердженої навчальної програми К.О. Неволіна, книга М.Ф. Рождественського (ми аналізували її четверте видання) обсягом у 692 сторінки (231 параграф) була об’ємною і складною за змістом. У ній наводилося поняття законознавства, визначено складові частини російського законодавства, охарактеризовано його джерела в цілому та особливості правових джерел окремих територій імперії зокрема. В книзі знайшов відображення опис допоміжних наук російського законознавства.

Перша частина підручника була присвячена державним законам Російської імперії, в контексті яких характеризувалася система державної влади, система органів державного управління та державна служба. Був розділ, присвячений податкам і зборам відповідно до станів, та здійснена нормативна характеристика всіх станів імперії [5].

Друга частина підручника характеризувала цивільні закони, в контексті яких вивчалися сімейні правовідносини, право власності, зобов’язальне та спадкове право,

договірне право. Останні частини книги аналізували питання цивільно-правової відповідальності, цивільне судочинство, кримінальні закони та кримінальний процес.

Даний підручник у навчальному процесі реалізовував лише інформативну функцію і був занадто об'ємним та складним для розуміння учнів четвертих-п'ятих класів гімназій. Навчальна книга не містила необхідного методичного апарату для організації ефективної роботи з текстом на уроках і тому основною формою роботи з нею було читання матеріалу параграфів та переказ прочитаного.

Цей етап в історії навчальних правознавчих книг характеризувався позитивістсько-прикладною спрямованістю правової освіти в умовах ідеологічної реакції, що відобразилося і в навчальній програмі, і в підручниках (наприклад, книга М.Ф. Рождественського). Але значний обсяг і складність нормативного програмного матеріалу та методична недосконалість підручника, який перетворився на конспект Зводу законів імперії спричинили відторгнення законознавства педагогічною громадськістю.

Третій етап у розвитку підручникотворення з правових шкільних предметів пов'язаний з викладанням курсу законознавства у кадетських корпусах на основі нової програми та підготовленого професором Військово-юридичної академії О.О. Мушніковим підручника [4]. Головне завдання своєї роботи О.О. Мушніков бачив у необхідності визначення змісту морально-правових понять. Він був одним із перших російських учених, які здійснили спробу пояснити етимологію та співвіднесення понять “етика”, “мораль”, “моральність”. Він визначив етику як науку про “моральні закони”, які не встановлюються людиною за бажаннями, але виводяться з загальних уявлень про добро і зло, які беруть початок з притаманного людині від народження морального почуття, що спонукає людину до добра і відмежовує від зла [2: 812].

У першій частині програма курсу законознавства та підручник О.О. Мушнікова передбачали ознайомлення кадетів з основами вчення про мораль, моральні обов'язки людини, другий розділ передбачав засвоєння кадетами елементарних знань про право, а на заключному етапі – про основні риси організації сімейних відносин, відносин у громадянському суспільстві та в державі.

В останньому розділі розглядалися такі елементи держави як вища влада, територія держави, народ; давалися основні поняття про діяльність держави в законодавчій, адміністративній та судовій сферах. Коментувалися основні державні та законодавчі акти. В розділі про адміністративну діяльність детально розглядалися організація й функції поліції та армії.

У 1894 році програма була доопрацьована та відповідно з нею здійснювалося перевидання підручника О.О. Мушнікова [4], який складався з трьох розділів: про основи моралі, про основи правознавства, про форми суспільного життя. За обсягом та за змістом цей підручник відповідав завданням правової освіти та вікові учнів.

Оскільки викладачі були зобов'язані давати вихованцям не тільки знання, а й формувати в них правові навички і вміння, то підручник О.О. Мушнікова виконував не лише інформативну, а й систематизуючу та організаційно-процесуальну (за В.Г. Бейлінсоном) функції і став необхідним елементом нової методики навчання правознавства.

Таким чином, на третьому етапі розвитку підручникотворення в ХІХ ст. навчальна програма та підручники передбачали поєднання теоретичних знань з курсу теорії та історії держави і права з прикладними знаннями з різних галузей законодавства. Крім формування знань, підручник повинен був допомагати вчителю формувати вміння і навички у правовій сфері.

Порівнюючи “зовнішні” чинники впливу на навчальну літературу на трьох етапах протягом століття (табл. 1), зауважимо, що найвагомішими були зміни в освітній ідеології держави та в стані розвитку правової науки. Такі чинники, як суспільний запит на правову освіту та поліграфічні можливості суттєво на зазначений процес не впливали. А от зміна провідних наукових концепцій у поєднанні з державною ідеологією призвели до трансформації курсу правознавства в курс законознавства, що потягнуло за собою зміну

навчальної програми, значне зростання програмного обсягу знань і, відповідно, збільшення кількості сторінок у підручниках (табл. 2).

Таблиця 1.

Вплив “зовнішніх” чинників на підручники з правових предметів на трьох етапах підручникотворення в XIX ст.

Етап	Автор та назва книги (мовою оригіналу)	Державна освітня політика та освітня ідеологія	Соціальне замовлення на правову освіту та спрямованість підручника		Стан розвитку правової науки та назва і зміст предмета й підручника		Поліграфічні можливості
			Філософсько-правова спрямованість книги	Підготовка випускників навчальних закладів до державної служби	Панівна концепція природного права, що вплинуло на назву (“правознавство”), зміст і структуру навчального предмета	Зміст відповідний теорії природного права	
I	<i>А.П. Куницин</i> Право естественное (Т.1. – 1818; Т. 2. – 1820)	Період ліберальних освітніх реформ	Філософсько-правова спрямованість книги	Підготовка випускників навчальних закладів до державної служби	Панівна концепція природного права, що вплинуло на назву (“правознавство”), зміст і структуру навчального предмета	Зміст відповідний теорії природного права	Текстовий друк з можливостями включення таблиць та чорно-білих ілюстрацій
II	<i>Н.Ф. Рождественский</i> Руководство к Российским законам (1848)	Період політичної реакції та жорсткої цензури	Прикладна спрямованість книги		Панівна концепція позитивного права, що вплинуло на назву (“закознавство”), зміст і структуру навчального предмета	Зміст відповідний Зводу законів Російської імперії	
III	<i>А.А. Мушников</i> Основные понятия о нравственности, праве и общежитии. Курс законоведения для кадетских корпусов (1894)	Період часткової лібералізації політичного життя та системних освітніх реформ і контрреформ	Теоретично-прикладна спрямованість книги		Зміст на базі поєднання основ теорії держави і права з основами державного права та галузевим законодавством		

Таблиця 2.

Вплив “внутрішніх” чинників на підручники з правових предметів на трьох етапах підручникотворення в XIX ст.

Етап	Автор та назва книги (мовою оригіналу)	Рік видання	Кількість сторінок видання	Методика навчання і функції підручника	Відповідність віковим учнів	Мова
I	<i>А.П. Куницин</i> Право естественное	Т.1. – 1818	135	Методика, спрямована на репродукцію знань і виключно інформативна функція підручника	Книга використовувалася одночасно і в закладах середньої, і в закладах вищої освіти	Складна для розуміння, значна кількість філософських понять
		Т. 2. – 1820	164		Книга використовувалася одночасно і в закладах середньої, і в закладах вищої освіти	Складна для розуміння, значна кількість правових канцеляризмів
II	<i>Н.Ф. Рождественский</i> Руководство к Российским законам	1848	509		Книга була написана для учнів кадетських корпусів і розрахована на їхній вік	Проста для розуміння та адаптована до віку учнів
III	<i>А.А. Мушников</i> Основные понятия о нравственности, праве и общежитии. Курс законоведения для кадетских корпусов.	1894	144	Методика, спрямована на репродукцію знань та формування практичних вмінь і навичок. Підручник виконував інформативну, систематизуючу та організаційно-процесуальну функції		

Щодо “внутрішніх” чинників (табл. 2), то з метою коректного порівняння ми аналізували книги найбільш відомих у свій час та популярних авторів (О.П. Куніцина, М.Ф. Рождественського, О.О. Мушнікова), щодо літературного таланту яких у сфері популяризації правових знань немає жодних сумнівів.

Очевидно, що на обсяг навчальної книги впливають зміст навчальної програми та завдання курсу, але протягом аналізованих трьох хронологічних етапів ми бачимо позитивну тенденцію до зменшення обсягу підручника: 299, 509, 144 сторінки. На кінець XIX ст. біля двохсот сторінок були оптимальними для правознавчої навчальної книги. Суттєвий вплив на якість книги здійснює методика навчання. Репродуктивне відтворення інформації учнями перетворює підручник виключно в “джерело знань”. Використання навчальної книги на уроці як засобу організації навчальної роботи призвело на початку XX ст. до відмови від академізму у викладенні навчальної інформації та до появи в підручниках методичного апарату.

Зрозуміло, що концептуальні наукові засади предмета значно впливають на мову, якою викладено навчальний матеріал. Якщо на початку століття шкільне правознавство – це адаптований філософсько-правовий курс природного права, який містив значну кількість складних філософських понять, то в середині століття – це прикладний курс закоронавства зі значною кількістю канцеляризмів та нормативних визначень і дефініцій у тексті книги. Поява підручника О.О. Мушнікова, відповідно до програми К.Д. Кавеліна побудованого на поєднанні основ теорії держави і права з основами державного права та галузевим законодавством, дало можливість адаптувати мову викладення до віку учнів.

Таким чином, аналіз “зовнішніх” і “внутрішніх” чинників, які суттєво вплинули на підручникотворення з правових шкільних предметів у XIX ст. дає можливість визначити, що найвагомішими з них були зміни в освітній ідеології держави та в стані розвитку правової науки, пануюча методика навчання та нечіткість критеріїв до навчальної книги як до літературного жанру.

Хоча сьогодні на якість підручників з правознавства значно впливають зміни в соціальному замовленні на підготовку випускника школи та поліграфічні можливості друку, зазначені вище чинники потрібно і в наш час брати до уваги освітянським функціонерам та авторам підручників і посібників з правознавчих шкільних предметів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в.(до реформ 60-х гг.) / Сост. П.А. Лебедев. – М.: Педагогика, 1987. – 560 с.
2. Гусейнов А.А. История этических учений. Учебник. – М.: Гардарики, 2003. – 911 с.
3. Куницин А.П. Право естественное. В 2-х книгах. – Т.1. – С-Пб.: Тип. Иоаннесова, 1818. – 135 с.; Т.2. – С-Пб.: Тип. Иоаннесова, 1820. – 164 с.
4. Мушников А.А. Основные понятия о нравственности, праве и общежитии. Курс законоведения для кадетских корпусов. – С-Пб., 1889. – 292 с.; 2-е испр. изд. – С-Пб.: Тип. М. Стасюлевича, 1894. – 144 с.
5. Руководство к российским законам / Сост.: Н. Рождественский, э.-орд. проф. С.-Петербур. ун-та, д-р законоведения. – С-Пб.: Тип. Э. Праца, 1848. – 509 с.; Изд. 2-е доп. – С-Пб.: Тип. Э. Праца, 1849. – 623 с.; Изд. 3-е доп. – С-Пб.: Тип. Э. Праца, 1850. – 674 с.; Изд. 4-е доп. – С-Пб.: Тип. Э. Праца, 1851. – 692 с.
6. Русские просветители (от Радищева до декабристов). Собр. произвед. в двух томах / Под ред. И.Я. Щипанова. – Т.2. – М.: Мысль, 1966. – 477 с.
7. Шмид Г.К. История средних учебных заведений в России. Пер. с нем. А.Ф. Нейлисова. – С-Пб.: Типография В.С. Балашева, 1878. – 684 с.